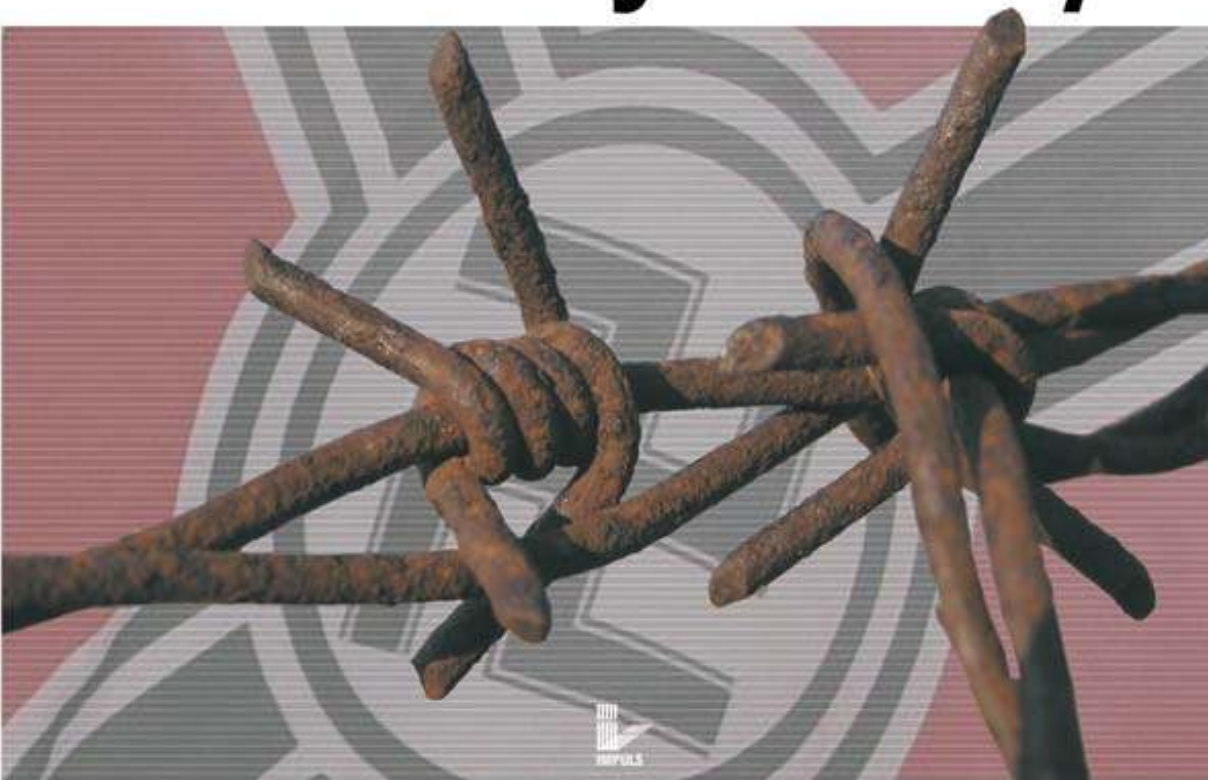

Andrzej Kurek

Niemieckie więzienia sądowe na Śląsku

w czasach

Trzeciej Rzeszy

IMPULS

Fundacja „Polsko-Niemieckie Pojednanie”
Stiftung „Polnisch-Deutsche Aussöhnung”

Niemieckie więzienia sądowe na Śląsku
w czasach Trzeciej Rzeszy

Andrzej Kurek

Niemieckie więzienia sądowe na Śląsku
w czasach Trzeciej Rzeszy

Oficyna Wydawnicza „Impuls”
Kraków 2007

© Copyright by Fundacja „Polsko-Niemieckie Pojednanie”, Warszawa 2007
© Copyright by Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2007

Recenzenci:

prof. UŚ, dr hab. Zygmunt Woźniczka
mjr dr Karol Pawlak

Redakcja wydawnicza:
Daria Loska

Projekt okładki:
Ewa Beniak-Haremska

Fundacja „Polsko-Niemieckie Pojednanie”
Stiftung „Polnisch-Deutsche Aussöhnung”

Fundacja „Polsko-Niemieckie Pojednanie”
00-921 Warszawa, ul. Krucza 36

ISBN 978-83-922446-1-5

ISBN 978-83-7308-863-4

Oficyna Wydawnicza „Impuls”

30-619 Kraków, ul. Turniejowa 59/5

tel. (012) 422-41-80, fax (012) 422-59-47

www.impulsoficyna.com.pl, e-mail: impuls@impulsoficyna.com.pl

Wydanie I, Kraków 2007

Spis treści

Słowo od Fundacji „Polsko-Niemieckie Pojednanie”	7
Przedmowa	9
Wstęp	11
Rozdział I	
Organizacja więziennictwa na obszarze Trzeciej Rzeszy	17
Rozdział II	
Organizacja więziennictwa na obszarze Śląska	75
Rozdział III	
Więźniowie w samodzielnych zakładach egzekucyjnych	149
Rozdział IV	
Egzekucja kar w śląskich więzieniach	163
Aneks 1	
Rozporządzenie o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich ziemiach wcielonych z dnia 4.12.1941 r.	179
Aneks 2	
Wykaz Ślązaków więzionych w więzieniach sądowych	183
Bibliografia	191
Wykaz nazw miejscowości polsko-niemiecki	203
Wykaz nazw miejscowości niemiecko-polski	215
Wykaz skrótów	227
Outline	229
Zusammenfassung	231

Słowo od Fundacji „Polsko-Niemieckie Pojednanie”

Trudno przecenić rolę działalności edukacyjnej i naukowo-badawczej, której celem jest pogłębianie i propagowanie wiedzy na temat drugiej wojny światowej i okresu okupacji niemieckiej w Polsce. Przeszło sześćdziesiąt lat po wojnie wciąż nie brakuje tematów zbyt słabo jeszcze zbadanych przez historyków, a szerszej opinii publicznej w ogóle nieznanymi. Fundacja „Polsko-Niemieckie Pojednanie” ma swój istotny wkład w propagowanie wiedzy o charakterze niemieckiej okupacji poprzez wydawanie książek, organizowanie wystaw, spotkań z młodzieżą oraz międzynarodowych konferencji poświęconych m.in. losom byłych robotników niewolniczych i przymusowych Trzeciej Rzeszy z Polski. Praca niewolnicza więźniów obozów koncentracyjnych i gett, ciężkich więzień, obozów pracy wychowawczej, obozów dla jeńców wojennych i innych miejsc uwięzienia jest jednym z tych aspektów drugiej wojny światowej, o którym powszechna wiedza jest zdecydowanie zbyt mała.

Opracowanie Andrzeja Kurka dotyczy właśnie tej tematyki. Na przykładzie niemieckich więzień sądowych na Śląsku Autor ukazuje funkcjonowanie systemu więziennictwa hitlerowskiego, będącego częścią aparatu państwa totalitarnego, który służył jako narzędzie polityki terroru, wynarodowienia, a w końcu eksterminacji narodu polskiego. Większość osadzonych stanowiły cywilne ofiary nazistowskiego wymiaru sprawiedliwości różnych narodowości – przede wszystkim polskiej, żydowskiej i niemieckiej. Do więzień tych trafiali członkowie polskiego ruchu oporu na Śląsku. Określenie „wymiar sprawiedliwości” brzmi tu jednocześnie groteskowo i strasznie, gdy weźmiemy pod uwagę dramatyczną sytuację więźniów poddawanych torturom, umierających z głodu, chorób, fizycznego wycieńczenia, ofiar pospiesznych egzekucji.

Cieszę się, że Fundacja „Polsko-Niemieckie Pojednanie” może się przyczynić do oddania w ręce Czytelników książki ciekawej i wartościowej, w której Autor przedstawił wiele nowych faktów dotyczących hitlerowskiego więziennictwa na Śląsku i tragicznych losów skazanych. To rzetelne i kompleksowe opracowanie, które z pewnością zainteresuje nie tylko specjalistów z dziedziny penitencjarystyki i resocjalizacji, ale także wszystkie osoby interesujące się historią drugiej wojny światowej i dziejami Śląska.

Mariusz Muszyński

Przewodniczący Zarządu Fundacji
„Polsko-Niemieckie Pojednanie”

Przedmowa

Wydawnictwo oddaje do rąk Czytelników interesującą książkę. Więzienie jako miejsce odosobnienia, jako instytucja, jako miejsce odbywania kary budziło i budzi w nas mieszane uczucia. Stąd namawianie Czytelników do sięgnięcia po książkę o więzieniach jest, jak może się wydawać, rzeczą ryzykowną. Trzeba jednak uwzględnić kwestię okresu i miejsca, których książka dotyczy, oraz zamkniętych w nich ludzi – ofiar hitlerowskiego wymiaru sprawiedliwości, których jedyną winą było nieraz to, że myśleli inaczej, że przeciwstawiali się nazistowskiej ideologii. Z książki dowiadujemy się o tragicznych losach wielu więźniów, różnych narodowości, w tym w dużej mierze Polaków, członków organizacji polskich ze Śląska, uczestników ruchu oporu.

Może nasuwać się pytanie: czy w ponad 60 lat po zakończeniu drugiej wojny światowej książka o tej treści może zainteresować Czytelnika? Wydaje się, że jak długo będą nas interesować tragiczne losy ludzi, jak długo nie będziemy na nie obojętni, tak długo będziemy zabiegać, aby takie dramaty się nie powtórzyły.

Książka jest potrzebna, daje nam uporządkowaną i zweryfikowaną wiedzę o organizacji więziennictwa na Śląsku i często o więzieniach na obszarach wcielonych do Rzeszy Niemieckiej, ujawnia wiele nowych, nieznanych dotychczas faktów – jedne dotyczą dziejów więzień, inne zagadnień architektonicznych, nazwisk naczelników, rodzaju wykonywanych kar, miejsc egzekucji. Szczególnie interesujące są fragmenty dotyczące ostatnich dni przed wyzwaniem więzień i końcem wojny, pośpiesznych egzekucji i dramatycznych ewakuacji więźniów, w czasie których więźniowie umierali z głodu, zimna, chorób i braku sił, a inni byli rozstrzeliwani przez swoich oprawców.

Opracowanie wykracza poza teren Śląska i uwzględnia też wiedzę o systemie więziennictwa w Rzeszy Niemieckiej w czasie drugiej wojny światowej.

wej. Więziennictwo to było jednym z ogniw aparatu represji nazistowskiego państwa. Nie można bowiem opisać istoty państwa totalitarnego, jakim była Trzecia Rzesza, bez poznania systemu więziennictwa sądowego.

Książka ma dwie warstwy: pierwszą, ukazującą maszynę i funkcjonowanie więziennictwa hitlerowskiego na terenie Śląska i Trzeciej Rzeszy, z całym jego wyrachowaniem, precyzją działania, brutalnością, i drugą – ludzką, mówiącą o losie i dramacie więźniów. Książka ta jest potrzebna, aby przywołać w społecznej pamięci ważne fakty. Ważne dlatego, że w niektórych krajach po latach próbuje się zacierać granicę między prześladowcami, oprawcami i ich ofiarami.

Praca oparta jest na niezwykle rzetelnej kwerendzie archiwaliów austriackich, niemieckich i polskich, a także krytycznej analizie dotychczasowego piśmiennictwa. Na uwagę zasługuje szerokie i bogate udokumentowanie opisywanych faktów. Książka skierowana jest do specjalistów zajmujących się penitencjarystką, resocjalizacją, dziejami więziennictwa, dziejami Śląska i historyków drugiej wojny światowej.

Zdaniem recenzentów, opracowanie to stanowi niewątpliwe osiągnięcie Autora. Przedstawił na szerszym tle całościowy obraz śląskiego więziennictwa w czasach Trzeciej Rzeszy, wydobył na światło dzienne wiele, niemal sensacyjnych, wątków, trafnie ocenił działalność więzień, nie pomijając przy tym losów ludzi.

Pragnę zwrócić uwagę na fakt, że polecana praca jest kolejną książką Autora, posiadającego już znaczny dorobek w tym zakresie, opublikowany na łamach polskich i zagranicznych pism specjalistycznych zajmujących się problemami resocjalizacji i historii więziennictwa.

Prof. UO, dr hab. Zenon Jasiński

Wstęp

Wiedza o drugiej wojnie światowej jest coraz gruntowniejsza. Wielu badaczy od momentu jej zakończenia podejmowało analizę różnych aspektów z nią związanych. Wśród nich były także osoby zajmujące się funkcjonowaniem niemieckiego wymiaru sprawiedliwości, który pozostając na usługach nazistowskiego reżimu, uzupełniał niejednokrotnie jego zbrodnicze funkcje. Dotychczas prowadzone badania koncentrowały się m.in. na ukazywaniu jego roli w systemie represji karnej Trzeciej Rzeszy, ze szczególnym uwzględnieniem aspektów formalnoprawnych.

W opracowaniach polskich omawiany temat skupiał się wokół następujących osób: A. Konieczny, C. Madajczyk, K. M. Pospieszalski, M. Cygański, F. Ryszka, C. Łuczak, S. Nawrocki, E. Serwański, W. Jastrzębski¹. W po-

---

¹ Do najważniejszych należą prace: A. Konieczny, *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939–1945*, Warszawa 1972; C. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. I–II, Poznań 1983–1984; tenże, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*, Warszawa 1961; tenże, *Generalplan Ost*, Poznań 1962; tenże, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. I–II, Warszawa 1970; K. M. Pospieszalski, *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce*, cz. I: *Ziemie wcielone*, cz. II: *Generalna Gubernia. Wybór dokumentów i próba syntezy*, Poznań 1952, 1958; tenże, *Polska pod niemieckim prawem 1939–1945 (Ziemie Zachodnie)*, Poznań 1946; M. Cygański, *Terror i zbrodnie SS w okupowanych krajach Europy Środkowej w latach 1939–1945*, Opole 1994; tenże, *Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi*, Łódź 1965; tenże, *SS w polityce zagranicznej III Rzeszy w latach 1934–1945*, Warszawa – Wrocław 1975; F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław 1985; tenże, *Historia, polityka, państwo. Wybór studiów*, t. 1, Toruń 2002; tenże, *Noc i mgła. Niemcy w okresie hitlerowskim*, Warszawa 1997; C. Łuczak, *Dyskryminacja Polaków w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej. Wybór źródeł*, Poznań 1966; tenże, *„Kraj Warty” 1934–1945 – studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1972; tenże, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979; tenże, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993; tenże, *Od pierwszej do ostatniej godziny wojny światowej. Dzieje Polski i Polaków*, Poznań 1995; tenże, *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996; S. Nawrocki, *Policja hitlerowska w tzw. Kraju Warty 1939–1945*, Poznań 1970; tenże, *Terror policyjny w „Kraju Warty” 1939–1945*, Poznań 1973; E. Serwański, *Obóz*

dejmowanych pracach badacze starali się przede wszystkim ukazać prawne i polityczne oblicze funkcjonowania hitlerowskiego systemu represji karnej. W badaniach opierali się na przedstawieniu wyników poszukiwań oraz kwerend archiwalnych, przeprowadzanych niejednokrotnie w trudno dostępnym materiale.

Uzupełnieniem podejmowanych opracowań poświęconych aspektom formalnoprawnym były również prace poświęcone strukturze, organizacji i funkcjonowaniu hitlerowskiego więziennictwa sądowego, które podlegało Ministerstwu Sprawiedliwości Rzeszy. Można dziś wymienić przynajmniej kilka prac opisujących to zagadnienie. Do najważniejszych z nich należą opracowania K. Joncy, A. Koniecznego, A. Szefera, J. Adamskiej, C. Pili-chowskiego, K. Ciechanowskiego, W. Kowalskiego, K. Pawlaka².

W literaturze światowej natomiast zwracają uwagę m.in. prace następujących autorów: N. Wachsmann, P. Plattner, M. Habicht, J. Gernot, W. Manoschek, K. Naumann, H. J. Nicke, F. Pingel, H. D. Quedenfeld, G. Rusch i O. Kirchheimer, M. Viebig³.

---

zagłady w Chełmnie nad Nerem 1941–1945, Poznań 1964; tenże, *Wielkopolska w cieniu swastyki*, Warszawa 1970; W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1974.

² K. Jonca, *Egzekucje czechosłowackich skazańców we Wrocławiu 1940–1945*, „Studia Śląskie” 1978, t. 33; tenże, *Realizacja dekretu „Noc i mgła” na Śląsku 1939–1945*, „Studia Śląskie” 1977, t. 32; A. Konieczny, *Hitlerowskie więzienie karne we Wrocławiu w latach 1939–1945* [w:] *W kręgu dziejów wymiaru sprawiedliwości. Materiały III konferencji historyków państwa i prawa. Karlów 7–9.09.1999 r.*, red. P. Jurek, Wrocław – Kolonia 2000; tenże, *Więzienie karne w Kłodzku w latach II wojny światowej*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1974, nr 3; A. Szefer, *Więzienia hitlerowskie na Śląsku, w Zagłębiu Dąbrowskim i w Częstochowie*, Katowice 1983; J. Adamska, *Organizacja więzień i aresztów sądowych na ziemiach polskich wchodzących w skład III Rzeszy w latach 1939–1945*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1979, t. 29; też, *Organizacja więzień sądowych na terenie Generalnego Gubernatorstwa*, „Zeszyty Majdanka” 1987, t. XII; C. Pilichowski, *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, Warszawa 1979; K. Ciechanowski, *Sądownictwo i więziennictwo na terenie Pomorza Gdańskiego w latach 1939–1945* [w:] *Symposium Hitlerowskie sądownictwo, więziennictwo i obozy w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie 1939–1945*, Sztutowo 1976; W. Kowalski, *Dwie strony krat. Z historii więzienia w Gdańsku*, Gdańsk 2003; K. Pawlak, *Za kratami więzień i drutami obozów*, Kalisz 1999. Wartościowe prace K. Pawlaka dotyczące historii polskiego więziennictwa ujmują zagadnienie poza okresem, w którym więziennictwo umiejscowione było na terenie Rzeszy.

³ N. Wachsmann, *Hitler's prisons. Legal terror in Nazi Germany*, New Haven 2004; P. Plattner, *Das Zuchthaus. Eine Ausstellung über das Faschistische Zuchthaus Brandenburg*, Berlin 1990; M. Habicht, *Zuchthaus Waldheim 1933–1944. Haftbedingungen und antifaschistischer Kampf*, Berlin 1988; J. Gernot, *Die deutsche Gefängnispresse in Vergangenheit*

Z dotychczasowych prac prowadzonych przez polskich badaczy najbardziej wiarygodne studia, bo oparte na dokumentach źródłowych znajdujących się w Institut für Zeitgeschichte w Monachium, przeprowadził F. Ryszka. Jego praca stanowi bezsprzeczny przykład analizy funkcjonowania systemu prawnopolitycznego państwa niemieckiego za czasów Hitlera, a jednocześnie jedno z najważniejszych opracowań dla badania zarówno historii państwa, jak i historii prawa w interesującym nas okresie. Pośród badaczy niemieckich nie wszyscy jednak potrafili właściwie dostrzec naukową wartość przywołanego opracowania. W dwuznaczny sposób wypowiadał się o tej publikacji m.in. profesor prawa konstytucyjnego na uniwersytecie w Giessen – Helmut Ridder. Z jednej strony wymieniał je pośród użytecznych i ogólnych opracowań, z drugiej zaś poddawał krytyce, zarzucając opracowaniu F. Ryszki intencje instrumentalne opierające się o tendencje zimnowojenne⁴. Takie poglądy, wygłaszane przez niektórych przedstawicieli świata nauki, powodować mogą po latach zacieranie się granicy między prześladowcami, oprawcami a ich ofiarami.

Żaden jednak z polskich badaczy, dokonując analizy hitlerowskiego wymiaru sprawiedliwości oraz niemieckiego więziennictwa sądowego, nie odwoływał się do zachowanych materiałów zawartych w Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes w Wiedniu. Wielu nie dotarło do ważnych dokumentów źródłowych, jakie dla podjętego tematu znajdują się w Bundesarchiv w Berlinie, czy też w Institut für Zeitgeschichte w Monachium.

W niniejszej pracy nie odniesiono się do innych miejsc odosobnienia, takich jak np.: obozy koncentracyjne (*Konzentrationslager*), obozy pracy przymusowej (*Arbeitslager*), obozy jenieckie (*Kriegsgefangenenlager*), obozy

---

und Gegenwart, Stuttgart 1971; W. Manoschek, *Opfer der NS-Militärjustiz. Urteilspraxis-Strafvollzug-Entschädigungspolitik in Österreich*, Wien 2003; K. Naumann, *Gefängnis und Gesellschaft. Freiheitsentzug in Deutschland in Wissenschaft und Praxis 1929–1960*, Münster 2006; H. J. Nicke, *In Ketten durch Klosterstraße. Leben und Kampf eingekerkelter Antifaschisten im Zuchthaus Luckau*, Berlin 1986; F. Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft*, Hamburg 1978; H. D. Quedenfeld, *Der Strafvollzug in der Gesetzgebung des Reiches, des Bundes und der Länder*, Tübingen 1971; G. Rusche, O. Kirchheimer, *Sozialstruktur und Strafvollzug*, Frankfurt am Main 1981; M. Viebig, *Das Zuchthaus Halle (Saale als Richtstätte der nationalsozialistischen Justiz 1942 bis 1945)*, Magdeburg 1998.

⁴ Prawdą jest, że prof. Ryszka widział jedynie, jak to sam określił, rolę reakcji niemieckiej w utworzeniu drogi do władzy Hitlerowi, nie dostrzegając roli lewicy, i w tym, ale wyłącznie w tym sensie krytyka tej niezwykle cennej pracy jest słuszna.

zagłady (*Vernichtungslager*), więzień policyjnych, obozów germanizacyjnych, obozów przesiedleńczych i przejściowych, w których więziono Polaków, gdyż były już one tematem wielu opracowań i prowadzonych prac badawczych.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu nie ma zgodności co do precyzyjności danych, obrazujących faktyczną liczbę ofiar hitlerowskiego wymiaru sprawiedliwości w różnych więzieniach sądowych Trzeciej Rzeszy. Warto tu zwrócić uwagę, że analizowany materiał źródłowy dla podjętego tematu jest rozproszony, niekompletny, a niejednokrotnie już zniszczony. Znajduje się na terytorium przynajmniej kilku państw: Rosji, Austrii, Niemiec i Polski. Prowadząc kwerendę i dokonując poszukiwań wszelkich dokumentów źródłowych z tego obszaru badawczego, zwrócono się także do wszystkich funkcjonujących na terenie obecnych Niemiec i Austrii zakładów penitencjarnych, które w czasie drugiej wojny światowej, w strukturze niemieckiego wymiaru sprawiedliwości, zaliczane były do samodzielnych zakładów egzekucyjnych. W zdecydowanej większości otrzymano odpowiedzi, że zachowane materiały dotyczące tego problemu przekazano do różnych archiwów. Uzyskano także takie odpowiedzi, w których informowano, że nie zachowały się jakiegokolwiek materiały dla danego więzienia z tego okresu. Do większości z zachowanych dokumentów podczas prowadzonych badań udało się jednak dotrzeć.

Należy tu podkreślić, że od pracowników niemieckich, austriackich oraz czeskich zakładów penitencjarnych, podobnie jak od pracowników Ministerstw Sprawiedliwości z Niemiec, Austrii i Czech, uzyskano wiele cennych i istotnych informacji. Otrzymany bezpośrednio z zakładów penitencjarnych materiał badawczy często stanowił uzupełnienie odpowiedzi otrzymanych z ministerstw lub placówek badawczych i archiwów.

Przy prezentacji i omawianiu więzień położonych na Śląsku⁵ należy pamiętać, że część z nich funkcjonowała już przed rozpoczęciem wojny w strukturach niemieckiego wymiaru sprawiedliwości, część zaś została do niego włączona po rozpoczęciu wojny. Dotychczas jednak nie powstało opracowanie będące próbą analizy funkcjonowania hitlerowskich więzień

---

⁵ W niniejszym opracowaniu obszar Śląska rozumiany jest jako rejon działalności wyższych sądów krajowych mających siedziby we Wrocławiu i Katowicach.

sądowych zarówno w obu wyższych sądach krajowych działających na obszarze Śląska, jak i na przyległych do obszarów ich działalności terenach.

W pracy starano się przedstawić również te wszystkie elementy, które w działalności wymiaru sprawiedliwości, zwłaszcza zaś więziennictwa sądowego nie tylko na obszarze Śląska, ale także na obszarze całej Rzeszy, w sposób w miarę pełny ukazują rzeczywiste jego funkcjonowanie. Sądy podawane są dane dotyczące egzekucji wykonywania orzeczonych kar na terenie Rzeszy. W tym zakresie starano się na podstawie zachowanych dokumentów zaprezentować pełne dane dotyczące całego okresu wojny. Zadanie to okazało się niezwykle trudne z uwagi na niekompletne dane oraz braki w zachowanej w archiwach dokumentacji. Świadomie zrezygnowano w pracy ze szczegółowego i analitycznego omawiania poszczególnych danych liczbowych zawartych w tabelach, pozostawiając te dane jako źródła dla ocen i interpretacji przez innych badaczy.

Praca składa się z czterech rozdziałów. Rozdział I przedstawia strukturę i organizację więziennictwa na obszarze Trzeciej Rzeszy. Ta część pracy powstała głównie na podstawie materiałów archiwalnych znajdujących się w Bundesarchiv Berlin, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes w Wiedniu. Poza zestawieniem wszystkich więzień z terenu Trzeciej Rzeszy w rozdziale zaprezentowano także wybrane informacje dotyczące całego systemu penitencjarnego Trzeciej Rzeszy.

Dla funkcjonowania systemu sądownictwa podległego Ministerstwu Sprawiedliwości i więziennictwa Trzeciej Rzeszy istotną sprawą pozostało także wykonywanie zadań związanych z izolacją więźniów sądowych przez zatrudnionych w więzieniach funkcjonariuszy. Wydaje się ciekawą i ważną kwestią przedstawienie niektórych z zachowanych w archiwach danych. Mimo że nie zachowały się dane o pełnej liczbie osób więziennego personelu, dokonana prezentacja liczby funkcjonariuszy personelu wyższego i średniego jest uzupełnieniem dotychczasowej wiedzy, jak również pozwala na wyciągnięcie wniosków ogólnych. Przedstawiono zatem liczby dotyczące funkcjonariuszy więziennych w okręgach wyższych sądów krajowych na obszarze Trzeciej Rzeszy oraz podano liczbę personelu więziennego w samodzielnych zakładach egzekucyjnych na terenie Rzeszy. Zebrane dane dla oceny stanów liczbowych więźniów w więzieniach sądowych poddawane szczegółowej analizie stanowią źródło studiów i badań nad

oceną zarówno prawa karnego „wojennego”, jak i hitlerowskiego systemu penitencjarnego.

W rozdziale II starano się ukazać organizację więziennictwa na Śląsku, na podstawie danych dotyczących więzień sądowych położonych na obszarach działalności wyższych sądów krajowych znajdujących się we Wrocławiu i w Katowicach.

W rozdziale III zaś zaprezentowane zostały stany liczbowe więźniów osadzanych w samodzielnych zakładach egzekucyjnych.

Rozdział IV z kolei ukazuje egzekucję orzekanych kar sądowych w więzieniach sądowych, co omówiono, opierając się na przykładach planów wykonywania kar (tzw. planów egzekucyjnych – *Vollstreckungspläne*), opracowywanych przez prokuratury generalne dla poszczególnych wyższych sądów krajowych, m.in. we Wrocławiu i Katowicach. Wraz z upływem czasu plany te były uzupełniane, korygowane w związku ze zmianą kompetencji lub likwidowaniem niektórych więzień.

Pracę zamykają dwa aneksy: Rozporządzenie o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich ziemiach wcielonych z dnia 4.12.1941 r. oraz imienny wykaz niektórych mieszkańców Śląska, którzy w czasie wojny znaleźli się w więzieniach sądowych.

Praca ta nie mogłaby jednak powstać bez życzliwości i pomocy pracowników wielu środowisk, instytucji polskich i zagranicznych, zwłaszcza zaś wsparcia Fundacji „Polsko-Niemieckie Pojednanie”. Pragnę podziękować zwłaszcza Panom: Prof. dr. hab. Z. Jasińskiemu, Prof. dr. hab. W. Kuleszy, Prof. dr. hab. M. Muszyńskiemu, Prof. dr. hab. A. Rzeplińskiemu, Prof. dr. hab. T. Szymanowskiemu, dr. W. R. Garschy, dr. N. Wachsmannowi. Słowa podziękowania kieruję także do recenzentów opracowania: Pana Prof. dr. hab. Z. Woźniczki oraz Pana dr. K. Pawlaka, których cenne wskazówki i rady pozwoliły na nadanie opracowaniu ostatecznego kształtu.

Rozdział I

Organizacja więziennictwa na obszarze Trzeciej Rzeszy

System więzień sądowych na obszarze Rzeszy składał się z trzech kategorii więzień i więzień śledczych¹. Opierał się na wybudowanych przez pruskie Ministerstwo Sprawiedliwości na przełomie XIX i XX w. licznych nowoczesnych więzieniach przeznaczonych dla dużej liczby więźniów skazanych na długoletnie kary. Nie były one z założenia związane z konkretnymi sądami, ale miały być równomiernie rozmieszczone w poszczególnych prowincjach. Więzienia te otrzymywały różne nazwy: *Strafanstalt*, *Zellengefängnis*, *Zentralgefängnis*. Powstałe zakłady dały podstawy funkcjonowaniu systemu więzień Trzeciej Rzeszy. W kodeksie karnym z 1871 r. przewidywano kary dożywotniego lub czasowego zamknięcia w domu karnym, w więzieniu (*Gefängnis*), w więzieniu fortecznym (*Festungshaft*) oraz kary aresztu. Pobyt więźnia w domu karnym mógł trwać od jednego roku do 15 lat, lub też mógł być dożywotni. Kara więzienia mogła być orzeczona od jednego roku do 5 lat. Areszt sądowy zaś orzekano w wymiarze od jednego dnia do 6 tygodni. Podział więzień na obszarze Rzeszy nawiązywał w pewien sposób do podziału więzień w systemie pruskim, w którym więzienia dzieliły się na trzy kategorie: więzienia przy sądach powiatowych, więzienia przy

---

¹ Podstawą funkcjonowania więzień w państwie pruskim była ordynacja więzienna z 21.12.1898 r. Stanowiła ona rozwinięcie dyspozycji określonych w niemieckim kodeksie karnym z dnia 15.05.1871 r. Kodeks wszedł w życie w całych Niemczech od dnia 1.01.1872 r. Zob. S. Salmonowicz, *Prusy – dzieje państwa i społeczeństwa*, Poznań 1987, s. 446. Z inicjatywy ministra sprawiedliwości Radbrucha w dniu 7.06.1923 r. zostały wydane przepisy *Grundsätze für den Vollzug von Freiheitsstrafen* wprowadzające system progresywny na całym obszarze Niemiec. Zob. L. Rabinowicz, *Podstawy nauki o więziennictwie*, Warszawa 1933, s. 70–75, 88–90. Por. też: J. Czołgoszewski, *Dzieje olsztyńskich więzień*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1999, nr 22–23, s. 117–119; N. Wachsmann, *Gefangen unter Hitler. Justizterror und Strafvollzug im NS-Staat*, Berlin 2006.

siedzibach sądów okręgowych, samodzielne duże zakłady egzekucyjne. W dniu 13.07.1843 r. w Prusach został przyjęty opracowany w kilkudziesięciu punktach plan wzorcowy określający budowę niewielkich więzień sądowych. Dla tego planu C. F. Busse opracował m.in. projekt więzienia w Raciborzu, który stał się wzorcem do naśladowania przy budowie innych więzień (np. Moabit II w Berlinie 1875 r., Münster 1892 r.). Wcześniej w 1842 r. zostało otworzone pierwsze w Prusach więzienie celkowe (Moabit). Należy także wspomnieć o powstaniu w 1912 r. pierwszego wzorcowego zakładu opartego na systemie progresywnym w Wittlich, który był przeznaczony dla młodocianych przestępców, oraz więzienia w Hahnöfersand (Hamburg) przeznaczonego dla tej samej kategorii więźniów. Funkcjonowanie obu więzień stało się podstawą podjęcia działań zmierzających do zjednoczenia wszystkich systemów wykonywania kary w Niemczech.

Na okupowanych przez Niemców ziemiach polskich znajdowały się ogółem 1303 więzienia i areszty: 553 więzienia i areszty sądowe, w tym 5 zakładów zabezpieczających (*Sicherungsanstalt*), 13 więzień ciężkich (*Zuchthaus*), 289 więzień i aresztów zwykłych (zakład karny – *Strafanstalt*, więzienie karne – *Strafgefängnis*, więzienie sądowe – *Gerichtsgefängnis*), 93 obozy karne (*Stammlager*), 42 więzienia śledcze i areszty (miejsce wykonywania kary aresztu – *Haftanstalt*, areszt śledczy – *Untersuchungsanstalt*), 44 więzienia i areszty dla nieletnich (*Jugendgefängnis*, *Jugendstrafanstalt*, *Jugendarrestanstalt*), 67 oddziałów zamiejscowych więzień roboczych; 721 więzień i aresztów policyjnych, w tym 131 więzień i aresztów policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa, 389 więzień i aresztów policji porządkowej (*Gendarmerie*, *Schutzpolizei*, *Werkschutz*), 29 aresztów państwowych zarządów policyjnych (*Polizeipräsidium*, *Polizeidirektion*, *Ortspolizeibehörde*), 6 aresztów straży granicznej (*Zollgrenzschutz*), 21 aresztów Selbstschutzu, 145 aresztów policji; 9 więzień i aresztów Wehrmachtu (*Wehrmachtsgefängnis*, *Militärarrestanstalt*, *Feldgendarmeerarrest*); 20 więzień i aresztów, których przynależność organizacyjna nie została rozpoznana².

---

² Podaję za: C. Pilichowski, *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, Warszawa 1979, s. 28. Na temat funkcjonowania systemu więzień w Trzeciej Rzeszy szczególnie interesująca jest praca J. Adamskiej, *Organizacja więzień i aresztów sądowych na ziemiach polskich wchodzących w skład III Rzeszy w latach 1939–1945*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1979,

W pierwszej grupie więźni funkcjonujących w Trzeciej Rzeszy znajdowały się samodzielne zakłady egzekucyjne (*selbständige Vollzugsanstalten*). W grupie drugiej były więzienia dla ponad 50 osób oraz w trzeciej – więzienia do 50 osób. Znajdowały się one przeważnie w miejscowościach będących siedzibą sądu obwodowego, rzadziej krajowego. Nie miały samodzielnego zwierzchnika i były kierowane ubocznie (*nebenamtlich*).

W grupie samodzielnych zakładów egzekucyjnych znajdowały się: więzienia ciężkie (*Zuchthaus*), więzienia karne (*Strafgefängnis*), zakłady karne (*Strafanstalt*), więzienia (*Gefängnis*)³, więzienia śledcze (*Untersuchungsgefängnis*)⁴, zakłady zabezpieczające (*Sicherungsanstalt*) oraz zakłady pracy przymusowej (*Arbeitshäuser*). W przypadku łączenia w jednym zakładzie kilku rodzajów kar (więzienia ciężkiego, więzienia i aresztu) używano nazwy *Strafanstalt*, czyli zakład karny. Więzienia sądowe podlegały Ministerstwu Sprawiedliwości Rzeszy. W okręgach wyższych sądów krajowych przedstawicielem ministerstwa był właściwy prokurator generalny. Więzieniem kie-

---

t. XXIX, s. 98–136. Zob. też: B. Cybulski, *Miejsce więzień śląskich w systemie penitencjarnym II Rzeczypospolitej w latach 1922–1928*, „Studia Śląskie” 1992, t. LI, s. 341–376. Autor podaje, że więzienie w Bytomiu przeznaczone było przed rozpoczęciem drugiej wojny światowej dla 398 mężczyzn i 84 kobiet, więzienie w Raciborzu dla 464 mężczyzn i 86 kobiet, a więzienie w Strzelcach Opolskich dla 515 mężczyzn. Jak podaje J. Adamska, największymi więzieniami na terenie Polski były: Strafanstalt Sieradsch (1146 miejsc według stanu na dzień 1.02.1941 r.), Zuchthaus Rawitsch (1075), Strafgefängnis Wronke (1016), Zuchthaus Wartenberg (837), Zuchthaus Gollnow (831), Strafgefängnis Breslau (780), Untersuchungshaftanstalt Breslau (566), Zuchthaus Koronowo (562), Zuchthaus und Haftanstalt Brieg (550 i 323), Zuchthaus und Haftanstalt Gross-Strehlitz (516 i 231), Strafanstalt Wohlau (510) – J. Adamska, *Organizacja więzień i aresztów sądowych na ziemiach polskich...*, dz. cyt., s. 131. Zob. też: L. Górnicki, *Koncepcja prawa Trzeciej Rzeszy w poglądach prawników polskich (1933–1939)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1993, t. XVI, s. 83–122. Ciekawe informacje dotyczące zarówno historii więzienia w Sieradzu, jak i sposobu jego funkcjonowania zawiera maszynopis I. Wolmana, *Zza murów sieradzkiego więzienia*, Sieradz 2000. Dokonując zestawienia stanów liczbowych więźniów w Sieradzu w latach 1839–1968, autor podaje, że w dniu 8.10.1939 r. w więzieniu przebywało 3000 więźniów, a 31.10.1942 r. – 3625 więźniów. Były to największe stany liczbowe więźniów w przedstawionym przez autora analizowanym okresie. Przed rozpoczęciem drugiej wojny światowej na obszarze II Rzeczypospolitej, po przejściu więzień na Zaolziu pod koniec 1938 r., działało: 118 więzień samodzielnych, 8 filii, 8 kolonii rolnych, 4 zakłady zabezpieczające oraz 204 więzienia działające przy sądach grodzkich. Istniał także w Płocku zakład dla dziewcząt prowadzony przez siostry zakonne. Podają za: K. Pawlak, *Więziennictwo polskie w latach 1918–1939*, Kalisz 1995, s. 23. Zob. też: *Kalendarz Informator Sądowy*, Warszawa 1939, s. 58–98.

³ W 1941 r. nazwę zmieniono na *Haftanstalt*.

⁴ W 1941 r. nazwę zmieniono na *Untersuchungshaftanstalt*.

rował kierownik (*Amstleiter*) lub naczelnik (*Vollzugsbehörde*). Nadzór nad wykonywaniem kar sprawowali sędziowie sądów obwodowych, sędziowie sądów dla nieletnich, nadprokuratorzy przy sądach krajowych (także do wyroków sądów specjalnych) oraz prokuratorzy generalni. Po wprowadzeniu w dniu 4.12.1941 r. prawa karnego dla Polaków i Żydów sądy wymierzały tym osobom kary obozu karnego wykonywane w tzw. obozach macierzystych (*Stammlager*). W związku z tym w 1942 r. wiele więzień zmieniło nazwę, rezygnując z dotychczasowej lub dodając do niej drugi człon – *Stammlager*. W analizowanych i zaprezentowanych w pracy okresach sprawozdawczych w grupie samodzielnych zakładów egzekucyjnych znajdowało się 219 więzień. W poszczególnych rodzajach więzień były to:

1. *Zuchthaus* – 31
2. *Frauenzuchthaus* – 6
3. *Zuchthaus und Haftanstalt* – 3
4. *Zuchthaus und Untersuchungshaftanstalt* – 1
5. *Frauenzuchthaus und Strafgefängnis* – 1
6. *Zuchthaus und Strafgefängnis* – 4
7. *Zuchthaus und Frauenhaftanstalt* – 1
8. *Arbeitshaus* – 2
9. *Haftanstalt* – 59
10. *Untersuchungshaftanstalt* – 26
11. *Frauenstrafgefängnis* – 7
12. *Strafgefängnis* – 25
13. *Strafgefängnis und Untersuchungshaftanstalt* – 20
14. *Strafgefängnis und Jugendgefängnis* – 3
15. *Strafgefängnis und Frauenjugendgefängnis* – 2
16. *Jugendgefängnis* – 10
17. *Frauenjugendgefängnis* – 4
18. *Jugendhaftanstalt* – 1
19. *Strafanstalt* – 7.

Pozostałych 6 więzień stanowiły obozy więzienne, których funkcjonowanie i działalność nie są przedmiotem niniejszego opracowania. Więzień sądowych przeznaczonych dla 50 i więcej więźniów było 168, a przeznaczonych dla mniej niż 50 osób – 707. Domów poprawczych dla młodocianych odnotowano 159.